

МОВОЗНАВСТВО ТА ЛІТЕРАТУРА

УДК 811 171.2:374-053.5

Людмила ВОРОБІЙОВА,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
міжкультурної комунікації
та історії світової літератури
Рівненського державного гуманітарного університету

Тетяна СЕРГІЮК,
методист Рівненської Малої академії наук
учнівської молоді

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ШКОЛЯРІВ: ФОРМУВАННЯ В СИСТЕМІ МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті обґрунтовано поняття мовної особистості школярів, зацентовано увагу на ролі креативності та лінгвокреативності як складників мовної особистості. Визначено умови формування мовної особистості підлітків у позашкільному навчальному закладі «Рівненська Мала академія наук учнівської молоді».

Ключові слова: мовна особистість, креативність, лінгвокреативність, освітнє середовище, Мала академія наук учнівської молоді, науково-дослідницька діяльність.

В статтє обосновано понятие языковой личности школьников, акцентируется внимание на роли креативности и лингвокреативности как составляющих языковой личности. Определены условия формирования языковой личности подростков во внешкольном учебном заведении «Ривненская Малая академия наук ученической молодежи».

Ключевые слова: языковая личность, креативность, лингвокреативность, образовательная среда, Малая академия наук учащейся молодежи, научно-исследовательская деятельность.

The article comments on linguistic personality of schoolchildren and points out the role of creativity and linguacreativity as components of a linguistic personality. Also, the work studies the conditions of teenagers' linguistic personality formation in the out-of-school institution «Minor Academy of Sciences of Ukraine».

Key words: linguistic personality, creativity, linguacreativity, educational environment, Minor Academy of Sciences of Ukraine, scientific and research activity.

Постановка проблеми. Проблема мовної особистості набуває все більшої наукової актуальності, особливо в умовах сучасної української школи, адже суспільству потрібні особистості, здатні до творчого пошуку, інтелектуального розвитку, самовдосконалення. Термін «мовна особистість» не є новим (ще у 30-х роках ХХ ст. він був уведений у користування академіком В. Виноградовим), однак і досі не існує його однозначного трактування, що пояснюється складністю та глибоким змістом. Дослідники вказують на міждисциплінарний характер цього поняття, зокрема на його лінгвопсихологічну сутність. Мовну особистість називають «суперкатегорією», яка синтезує психологічні та лінгвістичні модули і виявляється в чотирьох іпостасях – мисленнєвій, мовній мовленнєвій, комунікативній [2, с. 17].

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Інтегративна й лінгвопсихологічна сутність поняття мовної особистості зумовлює різні шляхи її дослідження, найчастіше – від психолінгвістики, у зв'язках із мовленнєвою діяльністю (Ф. Бацевич, Г. Богін, Т. Дрідзе, Ю. Караулов, В. Красних, О. О. Леонтьєв та ін.), а також від закономірностей навчання мови, тобто із позицій лінгводидактики (А. Богуш, Л. Мацько, М. Пентиліук, О. Семенов, І. Хом'як та ін.). Зрозуміло, що в рамках кожного із названих підходів аспекти вивчення мовної особистості спеціалізуються.

Мета статті – проаналізувати структуру мовної особистості як психолінгвістичного та лінгводидактичного поняття, виявити вплив креативного освітнього середовища, яким є Мала академія учнівської молоді, на формування мовної особистості підлітків.

Виклад основного матеріалу. Мовна особистість – найважливіший складник особистості. Як же співвідносяться поняття «особистість» і «мовна особистість»?

У психології «особистість» – це «соціалізований індивід, який свої якості набуває у соціокультурному середовищі в процесі сумісної діяльності та спілкування з іншими людьми» [6, с. 389]. Як бачимо, особистість співвідноситься з категоріями діяльності та спілкування, тобто пов'язується із мовою і мовленнєвою діяльністю. Саме в цьому випадку і йдеться про мовну особистість.

Мовна особистість (у сучасному розумінні) – це особистість, яка володіє лінгвістичними знаннями й високим рівнем комунікативних умінь та навичок, є носієм мовної картини світу і національного менталітету (М. Пентілюк); іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта (О. Селіванова); людина, що володіє сукупністю здатностей і характеристик, які обумовлюють створення і сприйняття нею текстів (висловлювань), що вирізняються мірою структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності [7, с. 76].

Таким чином, якщо (із психологічної точки зору) особистість – людина зі своєрідними індивідуальними інтелектуальними, емоційними, мотиваційними властивостями, то в мовній особистості її здібності, характеристики виражаються передусім у мовленні та через мову. «Мовна особистість» як інтегративне поняття об'єднує в собі такі складники: носій мови, мовець, власне мовна особистість (виявляє себе у мовленнєвій діяльності), комунікант (реалізує себе в комунікації та в реальних комунікативних актах). Таким чином, мовна особистість – це особистість, яка виявляє себе у мовленнєвій діяльності, мовленнєвій поведінці та в комунікації. Крім того, мовною особистістю вважається (В. Карасик, В. Красних) сукупність пізнавальних, емоційних і мотиваційних якостей, які забезпечують мовну компетенцію людини як носія певного національно-культурного коду. Зважаючи на це, мовною особистістю є лише той суб'єкт, мовлення якого найбільш повно відображає національно-культурну специфіку свого народу, що виявляється у вербальних і невербальних засобах спілкування, мовних стереотипах, мовному етикеті.

Формування мовної особистості обумовлюється важливими методологічними положеннями психолінгвістики: 1) в активній творчій діяльності виявляються й розвиваються якості особистості, потенційні можливості кожного індивіда (Л. Виготський, С. Рубінштейн); 2) мовленнєва діяльність визначається як активний, цілеспрямований, опосередкований мовою й обумовлений ситуацією спілкування процес передачі й сприйняття мовленнєвого повідомлення у процесі взаємодії людей між собою (І. Зимня); 3) мовленнєва діяльність є однією із найважливіших умов здійснення інтелектуальної діяльності; 4) спілкування – спосіб актуалізації й реалізації особистості, особливий шлях самоствердження (О. О. Леонтьєв, зарубіжні психолінгвістика); 5) організація спілкування визначає характер діяльності й розвиток особистості (О. М. Леонтьєв).

У лінгводидактиці мовна особистість розглядається з позицій навчання мови, як людина, що опановує мову (найчастіше – рідну), її систему і виразальні можливості з метою ефективного спілкування у різних сферах життєдіяльності.

Зважаючи на наведені теоретичні положення і в контексті нашого дослідження, можемо стверджувати, що формування мовної особистості школяра визначається активізацією його мовленнєвої діяльності на основі лінгвістичних знань, адже механізми продукування, сприйняття та розуміння мовлення є значущими не самі по собі, а в аспекті перспективи впливу мовленнєвої діяльності на генезу особистості, на специфіку становлення її пізнавальної, емоційної та мотиваційно-значеннєвої сфер. У зв'язку з цим особливо підкреслимо творчий характер мовленнєвої діяльності, на що свого часу вказували ще В. Гумбольдт й О. Потебня, та актуалізуємо її лінгвокреативний компонент.

У сучасній психолінгвістиці (В. Борботько, І. Горелов, Б. Норман, К. Сєдов) до характеристик мовленнєвої діяльності та мовної особистості відносять лінгвокреативність. Слід зазначити, що у тлумаченні цього поняття, як і креативності загалом, досі немає однастайності, хоч і наявні певні напрацювання (М. Алефіренко, С. Воропай, Д. Гайданка, Ж. Горіна, Л. Ліпка, Г. Монастирецька та ін.). Отже, визначимо у загальних рисах нашу позицію щодо понять креативності та лінгвокреативності.

Креативність у сучасній психології – це складне, неоднорідне явище, про що свідчать різноманітні теоретичні та експериментальні напрями її дослідження, неоднакові підходи навіть до тлумачення самого поняття. Якщо узагальнити наявну в наукових джерелах інформацію щодо креативності, то можна стверджувати, що її розглядають як: систему особистісних якостей; характеристику інтелектуальної сфери; самостійну якість мислення; поведінку, продиктовану цінностями та мотивацією тощо.

У сучасних довідкових (насамперед психологічних) виданнях креативність трактується як творчі можливості (здібності) людини, що можуть виявлятися у мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особистість у цілому або окремі її сторони, продукти діяльності, процес їх створення [1, с. 247-248]. Зважаючи на це, лінгвокреативність можна визначити як творчі здібності особистості, що виявляються в її мовленнєвій діяльності.

Стосовно характеристики мовленнєвої діяльності у зв'язках із лінгвокреативністю думки науковців теж різняться. Одні дослідники (І. Льясов, Т. Рябова) розглядають мовленнєву діяльність як повністю творчий процес, інші (Ю. Караулов, Б. Гаспаров) вважають, що мовленнєва діяльність базується на мовному та комунікативному досвіді людини і творчі можливості тут обмежені. На наше переконання, істина знаходиться між цими, так би мовити, полярними позиціями: у мовленнєвій діяльності взаємодіють мовні знання, мовна пам'ять, комунікативний досвід і творчий потенціал особистості, який виявляється у володінні мовою. Загальновідомо: користуючись однією і тією ж мовою, ми говоримо по-різному, створені мовцями тексти (в широкому розумінні), мовленнєві твори суттєво різняться за їх якістю, лексичним і граматичним багатством.

На наш погляд, важливо окреслити два аспекти в понятті лінгвокреативності: перший пов'язаний зі створенням нових слів, okazіоналізмів, нових текстів і стосується передусім сфери художньої літератури, поетичної творчості; другий – зі спілкуванням, із тим, як творчо особистість використовує мову для вираження своїх думок, своїх «смишлів»,

тобто зі щоденною мовленнєвою діяльністю. Саме на етапі граматико-семантичної реалізації внутрішньої програми (Л. Виготський, О. Леонтьєв), тобто вибору засобів вираження, починається реалізація лінгвокреативної складової мовної особистості: відбір лексичних і фразеологічних одиниць, різні їх комбінації для реалізації особистісних смислів, знаходження нових синтагматичних зв'язків і нових контекстів для відомих слів, а згодом (за допомогою граматики) перетворення глибинної структури в поверхневу. Отже, лінгвокреативність, безперечно, базується на мовних знаннях, але припускає відкриття нового в уже відомому, стандартному, передбачає мовленнєву активність, здатність до мовного варіювання.

Таким чином, творчу мовну особистість визначає не лише творчий потенціал, а й активність у його реалізації. Активність виявляється у пізнанні, спілкуванні, мовленнєвій діяльності. Дослідження науковців свідчать, що залежно від ступеня активності людини у цих сферах і формується особистість із притаманними їй комунікативними якостями.

Найбільш плідним для розвитку креативних здібностей школярів вважається підлітковий вік, коли відбуваються активне становлення особистості, інтенсивний розвиток логічного мислення, розширення обсягу знань, мовлення розвивається як активний засіб спілкування з іншими людьми та міжособистісного впливу, як спосіб пізнання та як засіб вираження емоційних станів і творчих прагнень.

Підлітковий вік – це період динамічного розвитку таких індивідуальних особливостей мислення, як творчість, самостійність, гнучкість. Його не випадково називають другою фазою розвитку креативності (В. Дружинін). У цей період на основі «первинної креативності» формується «спеціалізована креативність», яка пов'язується з певним видом (видами) діяльності особистості школяра, з його інтересами, майбутнім професійним спрямуванням.

На думку психологів і педагогів, для формування креативності школярів необхідні такі умови:

- 1) наявність позитивного зразка творчої поведінки;
- 2) можливість наслідування творчої поведінки;
- 3) соціальне підкріплення творчої поведінки [3, с. 218].

На продовження останньої умови зауважимо: важливим чинником виступає середовище, зокрема освітнє. Таким освітнім середовищем, ефективним для розвитку креативних мовних особистостей, є Мала академія учнівської молоді (МАН).

Саме Мала академія наук зорієнтована на розвиток індивідуального творчого потенціалу учнів. Основна мета діяльності Рівненської Малої академії наук учнівської молоді – створення комфортних умов для розвитку обдарованої особистості, залучення старшокласників до науково-дослідницької діяльності, розвиток у них мотивації до пізнання, творчості, професійного самовизначення. Навчальне дослідництво (зокрема так можна назвати науково-дослідницьку роботу) розвиває аналітичне мислення школярів, практичні навички пошукової роботи. МАН дає змогу підліткам розширити сфери міжособистісного спілкування, активізувати свою мовленнєву діяльність завдяки розробці науково-дослідницьких проєктів, презентації їх результатів перед широкою аудиторією, що позитивно впливає на рівень становлення мовної особистості школярів, на розвиток комунікативної компетентності.

Моніторинг науково-дослідницьких робіт, представлених учнями Рівненської Малої академії наук до захисту на II етапі конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН України, показує позитивну динаміку щодо якості виконання робіт, зокрема актуальності, наукової новизни, рівня володіння словом, уміння презентувати свої наукові доробки.

Таким чином, формування мовної особистості школярів у системі МАН пов'язане з можливостями розширення системи знань, активізації пізнавальної та мовленнєвої діяльності, стимулювання творчих ідей, реалізації особистісних якостей учнів – прагнення до саморозвитку, вдосконалення.

Продуктивність творчої діяльності членів МАН підтримується наявністю осмисленої мотивації, зокрема у цьому контексті можна навіть говорити про розвиток у школярів мотивації досягнення, яку психологи пов'язують із потребами суб'єкта досягати успіху в будь-якій діяльності [4]. На розвиток мотивації досягнення суттєво впливає насамперед освітнє середовище. Це підтверджується результатами експериментального психологічного дослідження учнів-членів МАН, проведеного студенткою-дипломницею Рівненського державного гуманітарного університету Ніною Мокич (*під нашим науковим керівництвом – Л. В.*).

Студентка, використавши методику вивчення мотивів навчальної діяльності (Б. Пашнев), визначила пріоритетні мотиви навчальної діяльності обдарованих підлітків-членів МАН та довела, що при цьому домінують (послідовно): мотив досягнення успіху; мотив отримання інформації; пізнавальний мотив; мотив престижу; мотив матеріального добробуту; соціально-орієнтований мотив обов'язку й відповідальності. Як бачимо, для опитаних підлітків мотив досягнення успіху стоїть на першому місці, а у взаємодії всі представлені вище мотиви слугують важливими чинниками розвитку креативності «МАНівців» і складають один із компонентів структури їх мовної особистості.

При цьому доречно зауважити, що в сучасній психолінгвістиці (Л. Засекіна, С. Засекін) виокремлюються такі структурні компоненти мовної особистості: когнітивний (мовна здатність, мовні здібності, мовні стратегії, мовна компетенція, мовна картина світу); емоційний (емоційне ставлення людини до мовної реальності); мотиваційний (цілі, мотиви, настанови та інтенціональності) [5, с. 24-25]. Ураховуючи наше особисте спілкування з учнями, спостереження за ними у ході гурткової роботи та науково-дослідницької діяльності, можемо стверджувати, що структуру мовної особистості школярів-членів МАН визначає тісна взаємодія мотиваційного, когнітивного та емоційного компонентів. Учні, які беруть участь у гуртковій роботі МАН, розвивають і вдосконалюють свої творчі здібності, поглиблюють фахові знання, у них виникає потреба в подальшому саморозвитку та самопізнанні. Підлітки спрямовані на оволодіння новими знаннями і вміннями, прагнуть бути ерудованими та успішними. Вони вчать ся презентувати свої наукові здобутки, відстоювати власну думку, користуючись ефективними мовними засобами аргументування, переконання та виявляючи при цьому позитивне ставлення до предмета та учасників наукової дискусії.

Діяльність Рівненської МАН, зокрема її філологічного відділення, конкретно засвідчує роль мовленнєвої діяльності, креативного та лінгвокреативного потенціалу школярів у досягненні ними

рівня насиченості у розвитку мовної особистості. Саме філологічна галузь формує духовність учнів, розвиває мовленнєву діяльність в усіх її видах, сприяє усвідомленому та успішному читанню, аналізу наукових, публіцистичних, художніх текстів. Школярі як мовні особистості демонструють досить високий рівень філологічних знань, про що свідчать результати контрольних випробувань із базових дисциплін (мови, літератури), виявляють свої здібності у продукуванні та сприйманні усних і писемних текстів різних жанрів, мають навички активної роботи зі словом.

У гуртках філологічних секцій МАН учнів навчають аналітично та творчо мислити, приділяючи увагу, на першій погляд, простим і зрозумілим навичкам: повільно і вдумливо читати художні тексти; висловлювати свої думки в усній та письмовій формах; обґрунтовувати власну позицію; вміти слухати і сприймати іншу думку (це надзвичайно важливо!). Крім того, школярі вправляються глибоко аналізувати різножанрові твори сучасної літератури (скажімо, Володимира Рутківського, Айріс Мердок, Світлани Алексієвич, Анатолія Приставкіна, Валентина Распутіна, Поліни Жеребцової, Рути Шепетіс), інтерпретувати надбання класичної літератури, інноваційно переосмислювати їх у контексті сучасних літературних тенденцій.

Учні, які навчаються у гуртку літературної творчості, роблять спроби писати власні літературні твори (вірші, оповідання, есе, науково-популярну, документальну прозу та ін.). Юні літератори беруть участь в імпрезах-презентаціях книг як місцевих авторів, так і письменників України, які представляють свої творчі доробки у Рівному. У такій діяльності, звісно, активізуються мовленнєва діяльність, креативність і лінгвокреативність школярів. Невипадково до критеріїв оцінювання науково-дослідницьких робіт із літературної творчості віднесено: повноту розкриття теми та художніх образів, оригінальність образно-художнього мислення, власну творчу неповторність.

Логічно, що всі зазначені умови діяльності Рівненської Малої академії наук учнівської молоді сприяють формуванню мовної особистості учнів із такими рисами, як: свідоме ставлення до мови, розвинені

мислення та мовлення, мовна та комунікативна компетентність, емоційне сприйняття мови і мовлення, високий рівень володіння культурою усного і писемного мовлення. Сучасні фахівці називають їх головними показниками мовної особистості. До цього переліку також варто додати креативність і лінгвокреативність юних філологів.

Таким чином, Мала академія наук учнівської молоді створює те освітнє середовище, яке перспективно розвиває творчий потенціал підростаючого покоління – майбутнього нашої країни, сприяє формуванню науково-дослідницької компетентності, самостійності, враховує індивідуальні особливості кожного учня, його пізнавальні та професійні потреби, заохочує до самопізнання та саморозвитку. А все це позитивно впливає на формування і розвиток мовної особистості школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. : Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб. : Прайм-Евронек, 2003. – 672 с.
2. Ворожбитова А. А. Теория текста: антропоцентрическое направление : учебное пособие / А. А. Ворожбитова. – М. : Высшая школа, 2005. – 367 с.
3. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2002. – 386 с.
4. Занюк С. С. Психология мотивации / С. С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
5. Засєкіна Л. В. Психолінгвістична діагностика : навч. посібник / Л. В. Засєкіна, С. В. Засєкін. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
6. Партико Т. Б. Загальна психологія : підручник / Т. Б. Партико. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 416 с.
7. Психологія мовлення і психолінгвістика : навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. Л. О. Калмикової. – К. : Переяслав-Хмельницький педагогічний інститут, 2008. – 235 с.

Дата надходження до редакції: 09.09.2018 р.